

ОУН та УПА: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

Українські та іноземні історики тривалий час полемізують про роль українських націоналістів у подіях Другої світової війни, зокрема у Голокості.

Цього року у видавництві Columbia University Press виходить друком книга американо-канадського історика *Джона-Пола Химки* «Українські націоналісти і Голокост».

Участь ОУН та УПА у знищенні українського єврейства, 1941–1944 роки». Дж.-П. Химка багато років сповідує дуже критичну позицію стосовно українського націоналістичного руху під час війни та наполягає на його дегероїзації.

Влітку російськомовна редакція «Радіо Свобода» у Празі в зв'язку з виходом книги Дж.-П. Химки звернулася до українського дослідника *Віталія Нахмановича* з проханням прокоментувати зазначені проблеми.

Нижче подаємо інтерв'ю *Олександри Вагнер* з В. Нахмановичем.

Віталій Нахманович
пров. наук. співроб.
Музею історії міста Києва,
м. Київ

Олександра Вагнер
редактор
інформаційної служби
«Радіо Свобода»,
м. Прага, Чехія

О.В. – Шановний пане Віталію, почнемо з запитання: Коли ми говоримо про співучасть ОУН-УПА у Голокості, про що конкретно йдеться?

В.Н. – Знаєте, якби цей матеріал виходив на якому-небудь єврейському ресурсі, то розмову можна було б вести в таких рамках. Але мені здається, що читач «Радіо Свобода» – це людина, якій діла мало до Голокосту, але багато діла до України, її історії та героїв. Причому про все це він знає переважно з радянської та сучасної російської пропаганди, які, втім, мало чим відрізняються. Тому я пропоную все ж таки зробити трохи ширший історичний екскурс, який окреслив би контекст проблеми.

У 1917 році внаслідок Лютневої революції припинила існування Російська імперія. Російська республіка, що виникла замість неї, ще мала легітимну правонаступність із імперією. Але ця наступність повністю зникла після Жовтневого перевороту, тим більше що більшовики, які захопили владу, самі декларували цей державно-правовий розрив. А восени 1918 року після поразки в Першій світовій війні припинила своє існування також імперія Австро-Угорська. На руїнах двох імперій почали виникати національні держави, однією з яких була українська. Однак, на відміну від своїх сусідів, українцям тоді не вдалося затвердити свою державність. Більша частина України була захоплена в результаті агресивних війн більшовицькою Росією та її місцевими маріонетками. Український уряд був змушений поступитися Польщі Галичиною та Західною Волинною в обмін на підтримку у війні з Росією. Буковина була окупована й анексована Румунією, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини.

Перша світова війна привела до серйозної кризи лібералізму як світогляду та політичної практики. І якщо на землях колишньої Російської імперії перемогу одержав комунізм, то на захід від більшовицької держави стали набирати силу й приходити до влади різного роду націоналістичні рухи. У тому числі й як альтернатива більшовизму, що прагнув розширити сферу свого панування на весь світ. Щодо українців, то поразка Української революції завдала сильного удару по соціалістичних ідеях, під якими виступали її лідери – *Грушевський, Винниченко, Петлюра*. Однією з таких альтернатив став радикальний український націоналізм, який консолідувався в 1929 році в особі Організації українських націоналістів (ОУН). Примітно, що першим лідером ОУН став полковник *Євген Коновалець*, колишній командир Січових Стрільців – ймовірно, найбоєздатнішої частини Армії УНР. Січові Стрільці прославилися ще тим, що припиняли всі спроби погромів на підконтрольних їм територіях. Місцеві єврейські громади посилали делегації із проханням розмістити в їхніх містах і містечках гарнізони саме зі складу Січових Стрільців.

Втім у міжвоєнну добу політичний вплив ОУН, що сповідувала терористичні методи боротьби, був досить обмеженим. На підсоветських землях вони просто не могли розгорнути будь-яку діяльність. А в європейських країнах українці мали можливість брати

участь у легальному політичному житті через свої партії, найбільшою з яких було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) у Польщі. Крім того, в еміграції продовжував діяти Уряд або Державний центр Української народної республіки (УНР) в екзилі. Існував він, до речі, до 1992 року, коли **Микола Плав'юк**, останній президент УНР в екзилі (який від 1979 року до самої своєї смерті 2012 року також очолював ОУН) офіційно передав усі державні регалії першому президентові незалежної України **Леоніду Кравчуку**.

Стан ОУН змінився восени 1939 року після початку Другої світової війни та захоплення Радянським Союзом західноукраїнських земель, коли, з одного боку, діяльність легальних партій була унеможливлена, а з іншого – настрої населення різко радикалізувалися. Але ще до цього, в 1938 році, після цілої серії невдалих замахів, Коновалець був убитий агентом НКВД **Павлом Судоплатовим**. Після цього ОУН очолив близький соратник Коновальця ще з часів Української революції **Андрій Мельник**. Однак молоді члени організації на західноукраїнських землях не прийняли нового керівника, і 1940 року виникла т.зв. «Революційна ОУН», лідером якої був обраний **Степан Бандера** (під час війни вона ще звалася ОУН(сд) – самостійників-державників). Ще один розкол, уже в рядах бандерівців відбувся після Другої світової війни – 1954 року, – коли виникла ОУН(з) – за кордоном. Отже, до сьогодення існує три окремі організації: ОУН або ОУН(м) – «мельниківці», ОУН(р) або ОУН(б) – «бандерівці», і ОУН(з). Тут можна провести паралель із Російською соціал-демократичною робочою партією (РСДРП), що розділилася на партії більшовиків і меншовиків.

Перше збройне формування під назвою «Українська повстанська армія (Поліська січ)» створив практично одразу після початку німецько-радянської війни **Тарас Боровець** (на прізвище **Тарас Бульба**). Ця УПА взагалі не мала стосунку до жодної з ОУН і вважала своїм політичним керівництвом Державний центр УНР в екзилі. Наприкінці 1942 року окремо мельниківцями й бандерівцями на підконтрольній німцям території почали створюватися формування, що теж носили назву УПА. 1943-го року бандерівці почали жорстку політику по централізації всього повстанського українського руху під своїм проводом, і, фактично, у насильницький спосіб приєднали до себе дві інші УПА.

Підіб'ємо підсумки. Український націоналістичний рух виник після поразки Української революції, коли українські землі були захоплені чотирма державами. Це був період загальної кризи лібералізму в Європі, постійної загрози комуністичної експансії, скерованої з Москви, і росту авторитарного націоналізму як відповіді на ці виклики. При цьому до початку Другої світової війни Організація українських націоналістів у політичному житті залишалася на других ролях. Початок війни, по-перше, сприяв росту впливу ОУН на українських землях, по-друге – спровокував її розкол на помірну й радикальну організації, і, по-третє – підштовхнув обидві ОУН до співробітництва з нацистською Німеччиною як єдиною силою, яка теоретично могла забезпечити створення незалежної України. Після того як до кінця 1941 року ця ілюзія зникла, бандерівська ОУН перейшла, практично, у відкриту опозицію до німців, і до середини 1943 року консолідувала партизанські повстанські сили в складі своєї УПА. Українські

партизани вели війну на три фронти: проти німців, радянських військ і партизанів і проти польських партизанів з Армії Крайової (хоча, зрозуміло, при цьому ситуативно змушені були йти на тимчасовий нейтралітет з тими або іншими супротивниками).

О.В. – *Щодо участі або неучасті в Голокості, давайте почнемо з того, що Ви маєте на увазі під словом Голокост? Убивство єврейського населення під час Другої світової війни?*

В.Н. – А ви знаєте, що в Катині було розстріляно 800 євреїв? Серед 20 тисяч розстріляних польських офіцерів було 800 євреїв. Це теж Голокост? Я тому й запитую, де межі Голокосту? Насправді, є різні визначення Голокосту, і історик, який займається вивченням Голокосту, для себе обирає певне визначення, з ширшими або вужчими межами.

Можна розширювати Голокост взагалі за межі масового вбивства нацистами євреїв і включати в це поняття знищення різних груп: синті та ромів, Свідків Єгови, гомосексуалів, душевнохворих. Такий підхід, наприклад, у Меморіального музею Голокосту в США. А ізраїльський Яд Вашем виходить із вузького визначення – що у випадку Голокосту (Шоа) йдеться лише про євреїв. Через це навіть з'явилася тенденція розділяти Шоа – єврейську Катастрофу, і Голокост – увесь комплекс нацистських масових убивств.

Інший аспект, якого ми вже торкнулися: Голокост – це тільки нацистська антиєврейська політика або всі переслідування та убивства євреїв під час Другої світової війни? Або не всі, а лише ті, що проводилися Німеччиною та її союзниками?

Дуже важливо, з якої загальної перспективи ми розглядаємо ту або іншу подію. Якщо ми говоримо про історію євреїв у ХХ столітті, то вона має дві ключові точки – виникнення держави Ізраїль і зникнення європейського єврейства. Йдеться не лише про фізичне знищення, а про зникнення одного із центрів єврейської цивілізації. Після Другої світової війни в Радянському Союзі залишалося близько 2 мільйонів євреїв, але єврейська цивілізація була знищена. І це було наслідком цілеспрямованої радянської політики, що проводилася від 1920-х років, починаючи з закриття синагог і завершуючи «боротьбою з космополітизмом».

Я не прирівнюю асиміляцію до газових камер, я просто звертаю увагу на важливість того чи іншого загального контексту. Тому я вважаю, що потрібно розділяти нацистську антиєврейську політику та інші форми переслідування й навіть убивства євреїв. Для А. Гітлера боротьба проти євреїв носила трансцендентний характер. У його картині світу було два полюси: позитивний, творчий, що персоніфікували арійці (до яких належали не одні лише німці), і негативний, деструктивний – євреї. Тому знищення євреїв було, з погляду нацистської ідеології, необхідною умовою побудови ідеальної цивілізації. Причому йшлося не лише про фізичне вбивство євреїв, а про знищення всієї «єврейської» культурної спадщини, до якої Гітлер причисляв і християнство, і лібералізм, і комунізм.

У цьому сенсі нацизм набагато ближче до комунізму, ніж до будь-яких націоналістичних рухів першої половини ХХ століття.

Йдеться не лише про політичний тоталітаризм. Нацизм, як і комунізм, – це ідеології світового масштабу, у тому розумінні, що кінцевою своєю метою вони ставили побудову «ідеального суспільства» в усьому світі. І нацизм, і комунізм розглядають людську історію як споконвічну боротьбу «світла й темряви», тільки в одних це – арійці і євреї, а в інших – «експлуатовані й експлуататори», а в реаліях ХХ століття – пролетарі та імперіалісти.

І нацизм, і комунізм відкинули традиційну християнську загальнолюдську мораль і замінили її «науковою» мораллю, яка передбачала принципово різне ставлення до «своїх» і «чужих». Усе це разом і породило Голокост, Голодомор, і всі інші масові вбивства й переслідування, здійснені нацистським і радянським режимами.

У цій перспективі Голокост – це вся сукупність антиєврейської політики нацистської Німеччини, яка почалася з обмеження прав євреїв, конфіскації їх майна, погромів, переселення в гетто й планів виселення з Європи («мадагаскарський проект»), а закінчилася масовими розстрілами й таборами смерті.

Зрозуміло, що в такому Голокості УПА ніяк не могла брати участь, просто в силу того, що УПА з німцями була в напружених, скажемо м'яко, стосунках. І якщо якісь підрозділи УПА вбивали євреїв, то це не є частиною Голокосту в такому розумінні.

При цьому в нас немає свідчень про цілеспрямовані вбивства євреїв Українською повстанською армією. Була антипольська акція на Волині, яку теж треба розглядати в контексті довгої українсько-польської війни, яка почалася ще після Першої світової. Те, що під час таких акцій убивали євреїв, які жили в польських селах, факт відомий. Але в нас немає жодних документальних свідчень того, що УПА здійснювала цілеспрямовані вбивства євреїв. Втім євреїв уже, практично, не залишалося в тих місцях, де діяла УПА. Йдеться ж про 1943 рік, коли німці вже майже всіх убили.

Польський історик *Гжегож Мотика*, який досліджував діяльність українських націоналістів до всього цього ажіотажу і який, скажемо м'яко, досить критично настроєний щодо УПА й взагалі до українського національного руху, оцінював кількість єврейських жертв УПА приблизно в 1 тисячу осіб. Тобто приблизно стільки ж, скільки совети поклали в Катині. А все інше – це вже від лукавого.

Щодо інших форм співучасті саме в Голокості. Насамперед, йдеться про тих членів ОУН, які йшли працювати в німецьку поліцію. Йшли вони туди з тих самих причин, що й у створювані німцями адміністративні органи або в підцензурну пресу. Це розглядалося як можливість якось впливати на ситуацію хоча б на місцевому рівні, а при загальній зміні політичної обстановки – мати свої збройні формування. Зрозуміло, що коли ця поліція залучалася до розстрілів або депортацій євреїв, вони в цьому брали участь. Їхнє бажання або небажання тут значення не мало. Якщо ти пішов служити в поліцію – ти виконуєш усі накази. Якщо поліція використовується для цих цілей, то і тебе використовують для цих цілей.

Тобто це не були акції, ініційовані членами ОУН, хоча, звичайно, це не знімає відповідальності з тих, хто брав у них участь.

Третій аспект – це погроми початку німецько-радянської війни. На колишніх польських територіях пройшли десятки погромів різного ступеня інтенсивності, з більшою або меншою кількістю вбитих. Але тут у кожному

окремому випадку треба дивитися, як вони починалися, хто їх ініціював, хто їм протистояв, хто в них брав участь. Варіанти були абсолютно різні. Але в цілому є німецький підсумок цього погромного руху.

Перед початком війни було розпорядження з Берліна службам безпеки – інспірувати т.зв. «акції самоочищення», як вони це називали, з боку місцевого населення. У такий спосіб прагнули руками місцевого населення розв'язати єврейське питання. На початку серпня 1941 року в одному зі зведених звітів німці підбили підсумок цієї діяльності. У ньому констатовалося, що вся ця політика результату не досягла. Тобто погроми в сенсі тих цілей, які ставили перед собою німці – повного знищення євреїв, мали мінімальний результат. Відбулося тільки два погроми з відносно великою кількістю жертв, усе інше не відповідало їхнім очікуванням. Не випадково саме в серпні 1941-го німці перейшли до цілеспрямованого тотального розстрілу євреїв на всіх окупованих східних землях.

О.В. – А що стосується Львівського погрому, чи можемо ми говорити, що в ньому брала участь ОУН або її представники?

В.Н. – ОУН як організація точно не брала в ньому участі. Може йтися про окремих членів ОУН або тих, хто потім став членом ОУН. Я не бачив жодного достовірного документа, який би показував, що львівський погром був організований ОУН або українським штурмовим батальйоном «Нахтігаль», що входив до складу спеціальних сил абвера.

О.В. – А чи можемо ми говорити про співучасть у цьому випадку?

В.Н. – Якщо й можемо, то знов-таки йдеться про якихось окремих людей, тобто на рівні ОУН як організації про таку співучасть говорити неможливо. Львівський погром – це була організована німецька провокація, з відкриттям в'язниць, з виносами трупів людей, розстріляних НКВД перед втечею з міста, причому змушували виносити трупи саме євреїв. Таку технологію німці використовували й в інших містах, де були в'язниці, у яких залишалися розстріляні советами.

Справа в тому, що радянська міфотворчість залишила нам у спадщину два грандіозні міфи про участь українських націоналістів у Голокості. Перший – про те, що львівський погром організував і провів «Нахтігаль» (тобто бандерівці), другий – що розстріли в Бабиному Яру організував і провів Буковинський курінь (тобто мельниківці). І те й інше – брехня, причому виготовлена для конкретних політичних цілей.

У випадку «Нахтігаль» мова йшла про дискредитацію колишнього німецького командира батальйону *Теодора Оберлендера*, який у 1953 році був призначений у ФРН міністром у справах біженців. Міф же про Буковинський курінь був пов'язаний з Мінським процесом 1986 року, на якому колишніх членів куреня обвинувачували в знищенні Хатині. Спроби пожвавити ці міфи тривають дотепер, у тому числі, на жаль, і з боку деяких несумлінних істориків.

З іншого боку, це жодним чином автоматично не спростовує факти участі тих або інших формувань, конкретних людей або структур в інших погромах або розстрілах. Але це щоразу треба вивчати окремо.

Доля українських націоналістів

1. Іван Рогач, редактор газети «Українське слово», розстріляний взимку 1942 р. *Фундація ім. О. Ольжича*
 2. Олена Теліга, українська поетеса, зі своїм чоловіком Михайлом. Розстріляні у Бабиному Яру. *Фундація ім. О. Ольжича*
 3. Розповсюдження нового числа газети «Українське слово». 4.10.1941. *МКК*
 4. Олег Кандиба (Ольжич), провідник ОУН(М) на Україні, загинув у концтаборі Заксенгаузен. *Фундація ім. О. Ольжича*
 5. Дмитро Мирон (Орлик), провідник ОУН(Б) на Осередньо-Східних Українських Землях, убитий у Києві 1942 р. під час втечі із в'язниці. *ЦДАГОУ*
 6. Написи на стінах камер тюрми поліції безпеки та СД. Листопад 1943. *ГДА СБУ*
 7. Учасники Першої похідної групи ОУН у Києві. 1941. *Фундація ім. О. Ольжича*
- (Фотоматеріали Мультимедійного інтерактивного проєкту «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»)

О.В. – Якщо ми визнаємо, що якісь окремі члени ОУН є співучасниками Голокосту, чи можемо ми говорити, що ОУН як організація є співучасником Голокосту?

В.Н. – У такому контексті, безумовно, ні. Організація може бути співучасником злочину, якщо рішення про цей злочин ухвалене на рівні організації. Участь окремих членів організації в злочині робить злочинцями їх особисто, але, якщо на це не було прямої санкції, вказівки або хоча б дозволу, то очевидно, що це не перетворює організацію на злочинну. Інакше нам довелося би визнати злочинними всі держави, адже серед їхніх громадян завжди є і будуть злочинці.

О.В. – У мене є ще один аргумент. Ми знаємо, що існує текст, який був складений ОУН(Б). Це вказівка для членів організації про поведінку на випадок війни. І в ньому мова йде про те, що «євреї є нашими ворогами», поряд з іншими національностями.

В.Н. – Євреї, поляки й росіяни. Так.

О.В. – Чи можемо ми на підставі такого роду документа стверджувати, що це була цілеспрямована політика організації відносно цих груп населення, їх знищення?

В.Н. – А там написано – «знищувати»?

О.В. – Ні.

В.Н. – Якщо Ви читали цей документ, то там написано: «асиміляція євреїв виключається». Ми зараз говоримо про те, чи була бандерівська ОУН зразка початку німецько-радянської війни антисемітською організацією? Так, була. Але від цього немає прямого кроку до відповідальності за Голокост.

Вище я вже говорив про глибокі відмінності між націонал-соціалізмом і авторитарним націоналізмом першої половини ХХ століття, включно з фашизмом.

Ключова з них у тому, що останній не носив «месіанського характеру» і не прагнув облаштувати увесь світ. Його ціль була обмежена своєю нацією й своєю державою. Зрозуміло, кордони цієї держави могли включати й землі інших народів. Це могла бути навіть імперія із заморськими володіннями, як та, яку прагнув створити в Африці Б. Муссоліні, натхненний римською історією Італії. Але, у будь-якому випадку, ця держава мала кордони, а ворогами її – справжніми або уявними – були ті, хто заважав їй розбудувати, виходячи із власних національних інтересів. Євреї могли розглядатися або не розглядатися як вороги такої національної держави, але вони не ототожнювалися із самим «світовим злом».

Відповідно, і антиєврейська політика не носила такого непримиренного характеру.

Наприклад, в Угорщині за *Хорти* євреям було заборонено служити в армії (крім робочих батальйонів). Були й інші обмеження, що стосуються трудової зайнятості та змішаних шлюбів. Але поки німці не окупували Угорщину навесні 1944 року, нічого страшного з угорськими євреями не відбувалося.

Євреї після 1938 року були обмежені в цивільних правах у фашистській Італії, але італійці не тільки не вбивали євреїв, але навіть не давали це робити німцям у своїх окупаційних зонах. Звісно, абсолютно інша ситуація виникла після того, як 1943 року німці окупували Північну Італію й Муссоліні перетворився на їхню маріонетку.

Бандерівська ОУН у своїй національній політиці виходила з того, що поляки прагнуть до включення українських земель до польської держави, росіяни – до радянської, а євреї підтримують Радянський Союз з ідеологічних міркувань.

Ми зараз не обговорюємо, наскільки в принципі адекватна така оцінка політичної позиції цілих народів. Але ж то був світ, у якому расовими, класовими й національними категоріями мислили не одні лише Гітлер, *Сталін* або Муссоліні. Ці категорії виникли ще в XIX столітті, і відмінність полягала лише в тому, хто які висновки з них робив.

О.В. – Деякі європейські, і ширше – західні – історики стверджують, що ситуація, якщо ОУН була співучасником, або якісь окремі члени ОУН були співучасниками Голокосту, говорить про те, що необхідно забрати з вулиць українських міст імена Бандери, Шухевича, оскільки йдеться все ж таки про людей, що мали стосунок до організації, яка була антисемітською і окремі члени якої були співучасниками Голокосту. Ви згодні з цим?

В.Н. – Це вже питання не історії, а історичної пам'яті, питання про символи. Вулиці називаються іменами тих, хто боровся за незалежність України. Адже йдеться не тільки про Бандеру, а про десятки, сотні різних людей.

Історична пам'ять – це завжди певний міф, а це значить, що ми беремо з історії тільки те, що сьогодні потрібно для масової свідомості. Це вчений може копірситися, шукати деталі біографій, подій і таке інше. У масовій свідомості в найкращому випадку зберігається чверть із того, що ми вчили в школі. Але ж у школі не вчать: це були класні хлопці, вони євреїв ненавиділи й усіма силами їх знищували, і тому ми їх ушановуємо. У школі вчать, що це були люди, які боролися за незалежність України від советів, від німців, тому ми їх поважаємо, за це їх вшановуємо.

Давайте подивимося на інші країни. Хіба всі ці герої боротьби за незалежність – *Макавеї, Жанна д'Арк, Мінін і Пожарський* – боролися за ліберальні демократичні держави? Хіба вони діяли винятково мирними методами, як *Махатма Ганді*? Зрозуміло, що ні.

Це були люди свого часу, вони сповідували політичні цінності та діяли засобами свого часу.

Але нікому ж не спадає на думку скидати їх з п'єдесталів. Не тому що сьогодні ми розділяємо всі їхні цінності або виправдуємо всі їхні методи, а тому, що ми цінуємо їх як символи боротьби за національну незалежність.

О.В. – Отут, мені здається, є певне протиріччя. В українській історії можна знайти міфи про боротьбу за незалежність якихось представників, які не мали відносини до вбивств. Тут боротьба за незалежність, звичайно, є аргументом, але існує при цьому паралельно й та історія, яка в нас є.

В.Н. – Ви дуже інструментально ставитеся до цього питання. Ви вважаєте, що десь сидять розумні люди і вигадують: кого б нам обрати – Петренка чи Сидоренка. Нумо перевіримо їхні біографії і зробимо з них героїв. Історична пам'ять так не створюється.

Історична пам'ять складається природнім шляхом. Бандеру виградали не *Ющенко* і не *В'ятрович*, Бандера вже був. І *Шухевич* уже був до них. Між іншим, Бандеру значною мірою «виградав» Радянський Союз, тобто з Бандери героя не в останню чергу зробив Радянський Союз, як у свій час із Петлюри й Мазепи. Росія і Радянський Союз цілеспрямовано та абсолютно свідомо створювали зі своїх ворогів героїв. І створили. Ви можете із цим погоджуватися або проти цього боротися, але боротися – це значить, що ви встаєте на бік тих, хто бореться з незалежністю України.

І ще. Хто з тих, що виступає проти глорифікації Бандери або Шухевича, пропонує альтернативні варіанти героїв боротьби за незалежність України, зокрема від Радянського Союзу і Росії? А хто з них протестував, коли тут усе було заставлено лєнініми й урицькими, комінтернами та карлами марксами? Я щось не чув жодних пропозицій і протестів. Отже, на перевірку це все прокремлівська демагогія, якщо вже ми переходимо від історії до історичної пам'яті та сучасної політики.

Я би прагнув чітко розставити акценти.

У XX столітті головним ворогом України був тоталітарний Радянський Союз та правлячий у ньому комуністичний режим. Він захопив більшу частину України і насильно включив її до свого складу. Він цілеспрямовано вбив мільйони українців під час штучного Голодомору, а інші мільйони розстріляв і заморив у концтаборах.

Він привів на українську землю Другу світову війну, яка коштувала Україні нових мільйонів жертв, у т.ч. півтора мільйонів євреїв. Він депортував кримських татар і сотні тисяч представників інших народів. Він захопив решту українських земель і проводив по всій Україні політику жорсткої асиміляції та придушення будь-якого вільнодумства. Сьогодні головним ворогом України є прямий і відкритий спадкоємець Радянського Союзу – путінська Росія, яка також прагне до знищення української державності та повернення сюди диктатури і насильства.

І тому абсолютно очевидно, що в такій ситуації національними героями України будуть усі ті, хто в різні часи боровся за її незалежність від Москви. ■